
ANTONI FERRANDO

DE LA TARDOR MEDIEVAL
AL RENAIXEMENT: ASPECTES
D'UNA GRAN MUTACIÓ
SOCIOLINGÜÍSTICA I CULTURAL
A TRAVÉS DELS VICIANA

---

0. OBJECTIUS

Encara són poques les notícies biogràfiques que tenim sobre Martí de Viciana *el Vell* (ca.1440-1492), «lloctinent de portantveus de governador en regne de València del·là lo riu d'Uixó». En la dècada del vuitanta del segle tot just passat, Jaume Riera i Sans i jo mateix vam emprendre la tasca d'editar per primera vegada i d'estudiar les dues traduccions que li han estat atribuïdes: la de l'*Econòmica*, d'Aristòtil, a partir de la versió llatina de l'Aretino, i la del *Llibre de virtuoses costums*, suposadament de Sèneca. A hores d'ara, ningú no qüestiona l'autoria de Viciana *el Vell* sobre el primer text, explícitament dedicat a la seua esposa Na Damiata. En canvi, s'ha posat en dubte que fos autor del segon (Martínez 1990). Ara bé, els paral·lelismes lèxics i fraseològics entre ambdues obres, ja remarcats per Riera (1987: 15-16), i, en concret, la presència dels adverbis *adevegades* i *adevoltes*, no enregistrats ni al *Diccionari Català-Valencià-Balear*, d'Alcover-Moll, ni al *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, de Coromines, em semblen arguments interns de pes suficient per a atribuir també la segona versió al mateix traductor: Martí de Viciana *el Vell*.*

* Aquest treball ha estat fet en el marc del projecte d'investigació PB98-1484, del Ministerio de Educación y Ciencia.

Tenim prou més informació biogràfica i bibliogràfica sobre el seu nét, el notari Rafael Martí de Viciana (1502-1582). La seua *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* [*Crònica*](1564-1566) i el seu opuscle *Alabanzas de las*

lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana [Alabanzas] (1574) han estat objecte de diverses edicions i estudis. El 1972, la Universitat de València reimprimí, en facsímil, la *Crònica*, precedida d'un important estudi de Sebastián García Martínez. El 2002, la mateixa Universitat, amb motiu del cinqué centenari del naixement de l'autor, ha editat una transcripció, molt acurada i anotada, del llibre quart de la *Crònica*, a càrrec de Joan Iborra, mentre que l'Ajuntament de Borriana s'ha afanyat a publicar el facsímil i una transcripció, també acurada i anotada, de la primera edició de las *Alabanzas*, acompanyada d'un estudi preliminar de Germà Colón. Paral·lelament, la corporació municipal borrianenca auspiciava la reedició de les biografies, ja clàssiques, sobre el nostre autor de Forner Tichell i de Rodríguez Condesa i la publicació d'una *Miscel·lània* d'homenatge al nostre cronista.

Tot plegat ha contribuït a aprofundir en l'estudi dels dos Vicians lletraferits suaresmentats i a donar-los a conèixer entre un públic ja no merament erudit com solia ocórrer abans.

El meu objectiu, ara i ací, és analitzar alguns aspectes de la biografia personal i intel·lectual d'ambdós personatges, inèdits o poc advertits en els estudis precedents, i contrastar-los, quan escaiga, per tal de posar de manifest la gran mutació sociolingüística i cultural que es produí al si de les classes dominants valencianes, en el transcurs d'un segle aproximadament, com a conseqüència d'uns profunds canvis polítics, econòmics i socials.

1. ELS ORÍGENS FAMILIARS

M'he de corregir a mi mateix (1982:9) quan, basant-me en un tòpic de la historiografia vicianesca que descansava en unes afirmacions del nostre cronista, vaig repetir que constava «l'arrelament de la família Viciana a la vila de Borriana d'ençà de la conquesta jaumina». Amb les seues afirmacions, Rafael Martí de Viciana inventà o consagrà per escrit una tradició familiar, que pretenia legitimar una falsa ascendència nobiliària i uns orígens autòctons, lligats als moments èpics de la fundació del Regne. En realitat, no hi ha cap document ni cap indicatiu que avale la pretensió del cronista que els seus antecessors, d'origen anglés, s'havien establert al regne de València en temps de Jaume I. Encara que no és descartable que la nostra família hagués tingut un avantpassat d'aquell origen, com sembla suggerir el nom amb què Martí de Viciana *el Vell* va batejar el seu fill primogènit, Rampston (ca. 1467/1472-1529), sembla segur que els seus antecedents nobiliaris no deriven sinó dels serveis prestats al rei Joan II per Martí de Viciana *el Vell*.

El cognom Viciana, alteració de Veciana (>llatí VETTIANA), d'origen toponímic, no figura sota aquella variant en el vast repertori antroponímic medieval aplegat per Enric Guinot a *Els fundadors del Regne de València* (València, 1999) i, per tant, en cap

B

dels censos de població de Borriana i de Castelló de la Plana que s'hi publiquen. Sota la variant Veciana només apareix als censos de Xàtiva (1248-1249) i d'Oriola (1300-1314) i, sota la variant Viciano –encara corrent actualment a la regió de Castelló–, als censos del municipi de Castelló de 1379 i 1398 (en aquest any, alternant Viciano i Veciano). Guinot també ens dóna el cens del morabatí de Borriana de 1481, on no figura cap Viciano, circumstància explicable perquè els cavallers, com el nostre Martí de Viciano, estaven exempts del pagament d'aquest tribut. En canvi, aquest, el veiem documentat com a ciutadà de Borriana i emfiteuta del Molí de Viciano, en sengles documents del 1484 i del 1489.

Gràcies a altres informacions proporcionades pel mateix Guinot, també sabem que el cognom Veciana apareix en diversos censos de Catalunya anteriors al 1500: en el fogatge de 1358, a Vinaixa (les Garriges), a Porquerisses (les Garrigues), a Vallverd (Conca de Barberà) i a Biure (Conca de Barberà); en el de 1497, a Rauric (Conca de Barberà) i a la Masó (Alt Camp). Sota la variant Viciano figura, al fogatge de 1491, en diverses poblacions de la contribució de Lleida: Rufès, les Torres del Camí, Sant Martí, Les Borges, Vilanova del Picat i Bell-lloc. Al regne de València el constatem sota la variant Viciano a Castelló, el 1468 i el 1499, i, sota la variant Veciano, a Castelló, també el 1468. Al regne d'Aragó, concretament a la ciutat de Terol, tenim documentat un «Bernat Veciana, peraire», en un text notarial de ple segle xv, i un «mosén Bartholomé Viciano», probablement eclesiàstic, en el fogatge de 1495.

Després del 1500, constatem la consolidació en terres castellanenques de la dicotomia antroponímica Viciano/Viciano: un protocol notarial de 1508 ens dóna Viciano al Portell de Morella; el cens general del Regne de 1510 documenta Viciano a Castelló –concretament «lo noble don Bou de Viciano» i «Na Viciano, viuda»– i a Borriana –concretament «lo noble frare Martí de Viciano, comanador de l'orde de Calatrava»– i Viciano a Ares del Maestrat; al *Llibre de la peita*, de Castelló, de 1527, apareix el ja esmentat «Rampson de Viciano» i tres propietaris més amb el cognom Viciano. Cap d'aquestes persones documentades no porta el nom Martí, a excepció de «lo noble frare Martí de Viciano», pare del cronista.

La documentació manejada ens permet algunes conclusions:

—el cognom Veciana sembla d'origen català i s'estén, a partir del segle XIII, per terres valencianes i aragoneses, especialment a les regions de Castelló i de Terol, sota la variant Viciano;

—encara que l'alteració de la *-a* final en *-o* podria tenir ja els seus orígens al Principat, Viciano es consolida com a cognom en terres castellanenques si més no a partir del segle XIV; als censos de l'època consultats no solen confondre's mai els individus que porten una variant i els que porten l'altra;

—tanmateix, es donen alguns casos en què una mateixa persona apareix com a Viciàna i com a Veciana;

—la branca noble dels Viciàna només es documenta, al segle xv, a Borriana i, al segle xvi, a Borriana i a Castelló; d'aquesta família, no en coneixem cap documentació anterior a la que posseïm sobre Martí de Viciàna *el Vell*;

—entre tota la documentació medieval consultada, el nom Martí només el porta Martí de Viciàna *el Vell*, que el transmetrà al seu fill.

Podem sospitar, doncs, que el nostre Martí de Viciàna no era de procedència valenciana. No ens en diu res el seu testament, atorgat a la ciutat de València l'1 d'abril de 1487, document en què, a més de la seua esposa Damiata i dels seus dos fills Rampston i Martí, es fa esment de «lo noble don Bernat de Viciàna, germà meu» (Corbalán de Celis 2003:60). En tot cas, si la seua família hi estava arrelada, com sosté el cronista, potser ho era per banda de Damiata. D'aquesta només coneixíem les dades que ens ofereix la dedicatòria de la versió de l'*Econòmica*, tal com ens l'ha transmesa el copista del manuscrit, Antoni Blai: *Letra tramesa per lo noble mossén Martí de Viciàna, governador en Regne de València, a la noble dona Damiata, muler sua*, datable entre 1477 (probablement no anterior al 1481) i el 1492. Ara, gràcies a Juan Corbalán de Celis (2003:51-52), ens consta que Damiata Gomiç i de Viciàna també atorgà testament a València l'1 d'abril de 1487, és a dir, el mateix dia que el seu marit i en termes similars. El primer cognom de Damiata és d'ascendència castellana o aragonesa i no apareix documentat aleshores a Borriana. El segon cognom, el rep del seu vincle matrimonial amb Martí de Viciàna. L'ascendència paterna de Damiata no sembla tampoc, doncs, de procedència valenciana. Tanmateix, ens consta que Damiata estava emparentada amb la família del metge Pere Martí, ciutadà de València, ja que aquest, fill, hereu i marmessor de Bertomeu Martí, reconegué que havia estat la darrera voluntat de son pare concedir a Damiata la propietat sobre la capella de Sant Vicent Màrtir, del convent de Sant Francesc, de València, en atenció al parentiu que els unia. No és descartable que Martí i Viciàna haguessen viscut a la ciutat de València abans de traslladar-se a Borriana. Damiata, ja viuda, potser habità algun temps a Castelló, prop del seu fill Rampston, tal com suggereix l'esment d'una «Na Viciàna, viuda» al cens general del Regne, de 1510.

La qüestió dels orígens mereix una certa atenció, perquè, si Martí de Viciàna no fos valencià de naixement, tindríem un altre cas de personatge de procedència forània ràpidament integrat des de punt de vista lingüístic en el regne de València, fins al punt de produir obres en català d'una certa dignitat literària. Martí de Viciàna s'afegiria així a una notable nòmina de ciutadans valencians procedents de la seua zona ponentina del Regne o de les terres veïnes de llengua castellana o aragonesa, que adopten el català com a llengua literària: Francesc d'Amèzcua (de Navarra), poeta del certamen immaculista valencià de 1440; els germans Rodrigo Díeç i Manuel Díeç (d'Aragó), el primer, autor

d'un debat poètic amb Ausiàs March, el segon, autor del *Tractat de menescalia*; Francesc Vicent (de Sogorb), que publica a València, el 1495, el *Llibre dels jocs partits o d'escacs*; Ferran d'Ayerbe (d'Aiora), metge i poeta en català, al servei del conestable Pere de Portugal; Blai Assensi, prevere (de Sogorb), que participa amb una poesia al certamen immaculista valencià de 1486, organitzat per mossén Ferrando Díeç, fill de l'esmentat Rodrigo Díeç, etc.

Recordem i apleguem els fets coneguts sobre Viciana *el Vell*. Ens consta que fou nomenat cavaller pel rei Joan II, segons un privilegi datat a Calataiud, el 28 de setembre de 1461. La confiança i l'agraïment de Joan II explica el seu nomenament com a comanador de Borriana, de l'orde de Calatrava, el 7 de juliol de 1476, i com a «lloctinent de portantveus de governador en regne de València dellà lo riu d'Uixó», amb caràcter vitalici, el 2 de desembre de 1477. Per un altre document de 1485, ens assabentem que aleshores era «conseller e coper» de Ferran *el Catòlic*. El seu traspàs degué ocórrer poc abans del 12 d'abril de 1492 (Corbalán de Celis 2003:51). El 27 de novembre del mateix any, el seu fill Rampston era nomenat per al càrrec de lloctinent que havia ocupat el pare.

Aquestes són les dades que manejàvem fins ara. Però gràcies una vegada més a Juan Corbalán de Celsis ens assabentem, per comunicació personal, que, el 10 de setembre de 1467, el «noble Martí de Veciana, habitador de la ciutat de Terol», i Pere Lloris, «donzell, habitador de la ciutat de València», van vendre a València un violari (Arxiu del Col·legi del Patriarca, de València, protocol 26953, del notari Joan Beneyto, 10-IX-1467). Poc temps abans, el mateix notari feia referència a aquesta venda en un altre document que ja presentava el «noble Martí de Veciana» com a «habitador de la ciutat de Terol». Hi ha motius per a deduir que es tracta del nostre Martí de Viciana: no hi ha cap Viciana o Veciana, entre tots els que hem pogut documentar, que porte el nom Martí i, com ja ha estat dit, la variant Veciana i Viciana no solia confondre's mai amb Viciano. A més a més, des del punt de vista de les tendències fonètiques del valencià d'aleshores, una lectura assimilada Viciana per Veciana era ben normal.

Podem sospitar, doncs, que el nostre lletraferit era d'origen aragonés, possiblement de Terol. I no es pot descartar que tinga alguna relació amb això el fet que Martí de Viciana fos nomenat cavaller per un privilegi redactat, el 1461, en una ciutat aragonesa, Calataiud, i que aquesta siga la data més reculada en què el tenim documentat. En tot cas, la hipòtesi d'aquest origen sembla reforçada per la presència d'un cert nombre d'aragonesismes o castellanismes tant a la versió de l'*Econòmica* com a la del *Llibre de virtuoses costums*, alguns no infreqüents a l'època, però la majoria, insòlits. Aquesta constatació bé mereix la nostra atenció.

En la meua anàlisi lingüística de la versió de l'*Econòmica*, vaig imputar (1982:8) al copista explícit del *Llibre de virtuoses costums*, Antoni Blai, l'autoria de la còpia anònima d'aquella versió. Tots dos textos comparteixen nombrosos casos de grafies

inusuals, en bona part atribuïbles a influència castellana, fet que es podria explicar a partir de la hipòtesi que Antoni Blai fos un servidor de Rampston de Viciana, vinculat durant molts anys a la cort de Ferran II. En efecte, deixant a banda errors de còpia i grafies aberrants (com *focen*, *concel*, *ecercint*, etc.), que posen de manifest un mal domini de la llengua, s'hi constaten confusions gràfiques freqüents, com *ciudadà* per *ciudadà*, *sean* per *sien*, *dar-les* per *dar-los*, *para* per *per a*, *sèpia* per *sàpia* i *ti* per *tu*, entre altres, poc explicables en un valencianoparlant. Ara, reexaminant la qüestió, no veig clar que puguen ser sistemàticament atribuïbles a Antoni Blai, sobretot tenint en compte que copiava un text que acabava amb la subscripció següent: «Scripta de la mà de aquell que les vostres besa». Ben al contrari, la reiteració de lliçons com *servar-le* per *servar-li*, *no les deu ésser* per *no els deu ésser*, *no lis fos donat* per *no els fos donat* o mots com *alcançar*, *contéixer*, *delibrar*, *dulce*, *emplear*, *pisada*, *ageno*, *acordar-se* 'recordar', *socorro*, *hay* 'hi ha', *remiso*, etc., que es troben en una o en l'altra versió o en totes dues, suggereix que no poden ser atribuïdes només al copista sinó a Martí de Viciana *el Vell*. Ja en aquell estudi no me n'estava d'assenyalar (1982:17) que castellanismes com *acerca*, *perro*, *beldat*, *tento* i *voto* haurien de ser imputats al mateix traductor, potser com a tribut a una possible font castellana. Ara, a la vista del possible origen aragonés de Martí de Viciana, crec que moltes d'aquestes anomalies podrien tenir una explicació més satisfactòria.

Hi ha encara un detall que no convé perdre de vista. La *Lletra a dona Damiata* comença així: «En aquesta província arribat, he trobat, molt noble senyora, axí dels bandolers com de altra manera de gent, tantas qüestions que de deu hores del dia una tan sola me resta per a descans de mon treball, car totes les altres en administrar justícia tinc ocupades» (Ferrando 1982:31). No és «En aquesta província arribat» una declaració del mateix Viciana sobre la seua procedència forastera? Indica això que la seua presència en terres castellonenques s'ha de vincular als càrrecs per als quals fou nomenat?

En cas que Viciana *el Vell* fos originari d'Aragó, el fet que el seu nét reivindique unes arrels valencianes i, a més a més, lligades al moment de la conquesta jaumina posa de manifest la capacitat integradora del país d'adopció en un context de normalitat cultural i política. La seua reivindicació servia alhora per a justificar uns vells títols de noblesa inexistents, i en això tenim un precedent clar de la intencionalitat que observem en una coneguda obra anònima del segle XVII: les *Trobes de mossén Febrer*.

2. EL NOM DE LA LLENGUA

Al segle XV, quan s'anunciava la traducció d'un text llatí a qualsevol llengua romànica, encara se solia recórrer, per a designar-la, als termes genèrics «romanç», «pla» i «vulgar», i no a la denominació específica derivada del gentilici contemporani. Aquest ús, el veiem perfectament il·lustrat en la versió de l'*Econòmica*. En efecte, a la

Lletra a dona Damiata, Martí de Viciano assenyala que aqueix títol «en nostre vulgar parlar vol dir tant com *Regiment de la casa*» i manifesta que el trasllada «de latí en romanz» a partir de la versió de l'Aretí (ed. Ferrando 1982:31). El nostre Viciano *el Vell* no esmenta en cap ocasió el nom de «llengua valenciana», tan freqüent a la darrera del xv, a la ciutat de València, en els pròlegs i colofons d'obres traduïdes a la nostra llengua. Aquesta circumstància podria explicar-se per l'allunyament de Viciano de la vida de la ciutat de València, on devia sovintejar la denominació privativa de la llengua.

En canvi, el seu nét, el cronista, recorre sempre, llevat d'una ocasió, al sintagma «llengua valenciana» per a designar la llengua pròpia del regne de València i reserva el de «llengua catalana» al parlar del Principat. Així, ens recorda que el «Cabezo del Cudol» rep aquest nom, «porque en la cumbre del cabezo había un peñasco grande que en lengua valenciana se nombra *cudol*» (*Crónica III*, 66), o que Sagunt «en lengua valenciana se llama *Morvedre*» (*Crónica III*, 324). La denominació privativa l'aplica fins i tot a la llengua d'un català naturalitzat a València, quan ens informa que la història dels corporals de Llutxent i Daroca la «escribió un catalán en lengua valenciana» (*Crónica III*, 65).

L'excepció a què al·ludia més amunt fa referència a la llengua dels repobladors d'Oriola: «En Orihuela y su tierra siempre se ha guardado la lengua catalana, porque en tiempo de la conquista se pobló la tierra más de catalanes que de otras nasciones de los cuales heredaron la lengua, corazón, manos e obras» (*Crónica III*, 341). No és que allí la llengua pròpia rebés el nom de catalana, com sembla apuntar Joan Fuster (1989:56). En realitat, aquesta excepció és només un tribut a una de les fonts que consultava per a redactar aquest capítol: la *Crònica* de Muntaner, editada a València el 1558, on el cronista empordanés es complaïa a remarcar que en aquelles terres es parlava el «pus bell catalanesc del món».

En canvi, el nostre cronista, en referir-se a l'arquebisbe Alfons d'Aragó, virrei de Catalunya, afirma que hagué d'enfrontar-se a «foragidos, que en lengua catalana nombran *delats*» i, en esmentar tot seguit la condemna d'un dels seus capitosts, dit «el Bacó», comenta que el fet originà «un nuevo cantar en lengua catalana, que decía: *Principat de Catalunya, / terra de promissió, / digau-li a l'arquebisbe / quant costa lo Bacó*» (*Crónica III*, 188).

Encara que Rafael Martí de Viciano es proposa parlar de las «lenguas españolas» (*Alabanzas* 73), crida poderosament l'atenció el seu silenci sobre el català no sols en el títol, sinó també en el text de l'opuscle, sobretot si tenim en compte que dedica una certa atenció a l'aragonés. Òbviament, això no es pot interpretar com un lapsus del nostre cronista, que sap que la llengua dels catalans i la dels valencians és la mateixa, tal com posa de manifest el fet que, en parlar de la llengua dels oriolans, optés per mantenir la denominació de «llengua catalana». Viciano havia assimilat bé les idees lingüístiques de Beuter sobre els orígens i l'evolució de la llengua catalana, però implícitament en duu les conseqüències a l'extrem: com que el valencià és l'expressió

més depurada de tota llengua llemosina, aquesta mereix ser coneguda amb el nom de «llengua valenciana». Unes quantes dècades més tard, un altre lletraferit autòcton, Joan Baptista Ballester, encara estirava més la corda en aplicar la denominació de valencià a tot el primitiu àmbit occitànic: «Parlava's lo valencià llenguatge en Proença, tota la Guiana gòtica i ara en Catalunya, regne de València, Mallorca, Menorca i Ivissa. Però als més els queda al pronunciar-lo cert margall, que no el tenim los d'esta ciutat» (*Ramellet del bateig de sanct Vicent Ferrer*, 1667).

En temps de Viciàna *el Vell* ja havien arrelat la denominació privativa de «valencià» i la restrictiva de «català» al regne de València i al principat de Catalunya, respectivament. Tanmateix, el nostre governador prefereix designar la llengua a què tradueix l'*Econòmica* amb els noms de «nostre vulgar parlar» i de «romanz». En canvi, per al seu nét només existeix «llengua valenciana» i «llengua catalana», descendents d'una primitiva «llengua limosina, con la qual tenemos escripto el libro de las Leyes Forales del Reino y las obras de Ausias March» (*Alabanzas* 81-82). A pesar de la persistència d'un sentiment de comunitat ligüística compartida, la disgregació i l'alienació onomàstica és ja absoluta en temps del cronista.

3. LA DEFENSA DE LA LLENGUA

Si Martí de Viciàna *el Vell* és, com sembla, d'origen aragonés, hem de reconèixer que, a pesar dels castellanismes i aragonesismes que s'observen en les seues versions, la llengua literària que usa és digna. El recurs al valencià –potser la llengua nadiua de Damiana– com a vehicle de les seues traduccions és una conseqüència natural de la seua integració en el medi natural en què s'havia instal·lat. No podia ser d'altra manera en aquell temps i en aquell context. Era una opció plenament assumida per tots aquells nouvinguts que aspiraven a ocupar una posició social notable en la pàtria d'acollida. Amb residència habitual a Borriana, alié a les vel·leïtats plurilingües d'alguns poetes de la ciutat de València –ambient tan ben reflectit en el famós certamen poètic marità de 1474– i traspassat el 1492, Martí de Viciàna no pogué experimentar la temptació de castellanitzar, ni tan sols literàriament, tal com van començar a fer ua gran part dels aristòcrates valencians vinculats a la monarquia dels Reis Catòlics d'ençà de la darrera dècada del Quatre-cents.

Ben diferent fou la situació en què va viure el seu nét Rafael Martí. Nascut a Borriana el 1502, passà algun temps a Saragossa quan son pare, Martí de Viciàna II, era majordom de l'arquebisbe Alfons d'Aragó, fill natural del Rei Catòlic. Després de l'assassinat de son pare (1522), víctima d'una revolta popular a Alcanyís, el nostre cronista ocupa la casa paterna de Borriana i, llevat d'uns períodes més o menys llargs de residència a València (Forner 1922:69), sembla que hi va viure fins als seus darrers dies (Forner 1922:69).

No hi ha raons sòlides per a desestimar la seua afirmació, en la dedicatòria d'*Alabanzas* als jurats de València, segons la qual havia escrit en valencià, a més d'aquest opuscle, «la *Crónica de Valencia* y el *Libro de nobleza et hidalguía, armas y blasones* y el *Libro de recreación de los días calurosos de julio*» (*Alabanzas* 68). Però no deixa de cridar l'atenció l'absència de petges documentals sobre les seues afirmacions. Siga com siga, el fet és que Viciana arribà, per convenciment o per necessitat o per totes dues coses alhora, a les mateixes conclusions que Beuter quant a l'opció lingüística més idònia per a la impremta. Certament, la tria literària del castellà venia imposada perquè era la llengua del rei, perquè una part de l'aristocràcia autòctona castellanitzava, perquè era la llengua de moda i de prestigi universal i, també, òbviament, perquè els imperatius de mercat ho exigien. En el cas del nostre cronista, els darrers condicionaments podrien haver pesat molt en la seua opció lingüística. Viciana mateix ens assabenta, en la dedicatòria del llibre segon de la *Crónica*, que va haver de sufragar-ne l'edició. Dificilment podia haver-se permès el luxe de publicar-lo en valencià. Optar pel castellà, en el nou context cultural i polític era una eixida pràctica i prestigiosa, però no deixava de provocar un sentiment de deslleialtat envers la pàtria regnícola. Per això potser no és del tot insincera la súplica de perdó «al ilustre Senado de la ínclita y coronada ciudad de Valencia», que encapçala *Alabanzas*, «por haber vertido esta obra de [lengua] valenciana en castellana». A més, hi havia precedents il·lustres, com el mateix Beuter, que també havia dedicat la seua *Crónica* en castellà als jurats de València.

Beuter i Viciana comparteixen arguments justificatoris de la seua tria lingüística. El primer, en el pròleg de l'edició castellana de la *Primera parte de la Corónica general de España y especialmente del reino de Valencia* (1546), defensa que «era necesario proveerle la lengua castellana» a fi que «fuese entendida en los lugares do no entendían la valenciana». El segon ens explica que «en la versión [en valenciano] de todos ellos [sus libros] tuve otro tanto trabajo, solamente por hacerlos comunicables a muchas otras provincias» (*Alabanzas* 68). Però ho fan amb matisos diferents. Per a Beuter, «parece que el mesmo tiempo [en que vivimos] requiere que sea en todos [los reinos de España] una común lengua, como solía ser la monarquía primera de España en tiempos de los godos. Luego no es razón que a nadie parezca mal que, siendo yo valenciano natural y escribiendo en Valencia a los regidores de ella, escriba en castellano, lengua estraña para Valencia, por el respeto común y divulgación mayor en toda España de las gracias que Dios ha concedido a este reino». En altres paraules, el restabliment de la unitat política hispànica exigia la instauració d'una única llengua, la castellana. Per a Viciana, és un fet que «la lengua castellana se nos entra por las puertas d'este reino y todos los valencianos la entienden y muchos la hablan, olvidados de su propia lengua» (*Alabanzas* 68). Adduïa, doncs, el criteri de la intel·ligibilitat per a justificar l'opció pel castellà. L'afirmació no era original, perquè uns quants anys abans, exactament el 1543, també s'havia expressat de manera similar l'autor anònim de la *Regla y Vida de san Benito*, en justificar la seua opció lingüística en favor del

castellà, perquè aquesta llengua «en nuestra Valencia se entiende y habla como la materna y natural». En el diagnòstic sociolingüístic, Viciana, com l'hagiògraf anònim, exagerava interessadament.

Beuter s'exculpa de la seua tria lingüística afirmant que «no se hace a la lengua valenciana perjuicio en ello, ni pierde por ello el ser habla pulida, dulce y muy linda». A diferència d'ell, Viciana compensa ideològicament la seua deserció lingüística exhortant els «no advertidos [que] tornen sobre sí y vuelvan a su lengua natural que con la teta mamaron y no la dejen por otra del mundo, pues en su propiedad a muchas excede» (*Alabanzas* 68). Beuter no amaga que ha assumit una ideologia lingüística substitutòria. Viciana mira de disfressar-la adduint una falsa raó pràctica. Ni l'un ni l'altre qüestionen el *statu quo* sociolingüístic.

No és gaire diferent el discurs dominant que observem a Catalunya. Ací també es justifica l'ús del castellà «perquè és la espanyola que en tota Europa se coneix» (Cristòfor Despuig, *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ca. 1557), perquè «no es pot negar sinó que en castellà fóra més comuna esta història [que conta]» (Onofre Manescal, *Sermó de Jaume II*, 1597), perquè és la «lengua del rey» i, per tant, la «lengua espanyola» (Jaume Bartomeu, en publicar la *Historia de las guerras civiles de los Romanos*, d'Apià d'Alexandria, el 1592), o per tot plegat: «no porque tenga yo por mejor lengua ésta que la catalana ni que otras, mas como sea natural del invictissimo rey Felipe, señor nuestro, está más usada en todos los reinos» (Lluís Ponç d'Icard, en publicar, el 1572, la seua versió castellana del *Llibre de les grandeses de Tarragona*). Es constata, però, en alguns d'aquests apologistes principatins una actitud lingüística diferent de la que observem de manera més generalitzada a València, derivada del fet que la situació social i cultural de Catalunya era també diferent: ací, la defensa teòrica de l'ús de la llengua sol venir acompanyada per l'exemple. Així, Despuig adverteix en l'obra esmentada que no ha volgut «escriure-la en llengua castellana per no mostrar tenir en poc la [llengua] catalana i també per no valer-me de llengua estranya per a il·lustrar i defensar la natural pròpia». Més encara, ho fa per una raó d'utilitat, ja que així l'entendrien bé «los de nostra nació [...], per honra i contentament dels quals s'és escrita». I Manescal també opta pel català, però es veu obligat, davant el discurs dominant de la universalitat del castellà, a adoptar una actitud defensiva, en confessar que «he tingut intent [que] l'entenguessen sols catalans».

Els termes de l'exhortació de Viciana en favor de la llengua del país recorden els que havia utilitzat, el 1561, el seu bon amic Onofre Almudéver, que sí que sabé conjuminar teoria i praxi en la defensa de la llengua pròpia (cfr. § 5). En efecte, Almudéver, en l'epístola proemial a la seua edició de *Lo procés de les olives* i de *Lo Somni de Joan Joan*, s'havia expressat així per boca de l'Enteniment i de la Raó: «Per on vos exhorte, amoneste i tant com puc encarregue que torneu sobre vosaltres, i respongau, per la vostra honra, en no deixar perdre les obres de tan cèlebres autors, sinó que, renovant-les, mostreu a les nacions estranyes la capacitat de les persones, la

facúndia de la llengua i les coses altes que en ella estan escrites». Més encara, segons Almudéver, el conreu de la llengua eliminarà el «gran engan que està demesiadament estés en què se han persuadit molts ignorants: que és falta de vocables o freda en si, com sia veritat que és molt abundant i molt faceta». És a dir, Almudéver no sols en defensava l'ús, sinó que combatia el prejudici que la llengua catalana no havia estat objecte de la il·lustració que el llatí havia proporcionat a altres llengües.

Els canvis sociolingüístics i ideològics que provocà a casa nostra la unió, en la persona d'un mateix monarca, Carles I d'Aragó i de Castella i V d'Alemanya, de les dues grans monarquies europees de l'època van ser decisius per a consolidar el profund complex d'inferioritat lingüística que s'havia emparat dels nostres escriptors des de l'inici del segle XVI. Viciana no en podia restar al marge. La seua defensa de la il·lustració del valencià no aconsegueix de dissimular aqueix complex. La seua admiració pel castellà imperial era parangonable a la seua admiració pels primers Àustria. Al «Prólogo del auctor» del llibre tercer de la *Crónica*, Viciana es disculpa de les faltes d'orde lingüístic que s'hi poguessen trobar, «que por ser yo valenciano no escribiré tan polido castellano cual se habla en Toledo». I en l'«Epístola del auctor al ilustre Senado de la ínclita y coronada ciudad de Valencia», que encapçala *Alabanzas* (p. 68), afirma: «Muchas veces he pensado la excelencia que tiene la lengua castellana entre otras lenguas, tanto que en todas partes es entendida y aun hablada. Y es por ser graciosa y autorizada de sílabas en las dicciones y por tener mezcla de muchas lenguas». En aquest mateix opuscle, Viciana presenta una prolongació imaginària del debat tingut a Roma, el 29 de juny de 1498, davant del papa Alexandre VI, sobre quina de les quatre llengües dels ambaixadors d'Espanya, França, Portugal i Toscana era la més perfecta, però ara amb la intervenció d'una cinquena llengua, la valenciana. És tanta l'«excelencia» que Viciana veu en la llengua castellana que no s'atreveix a alterar la sentència del debat romà en favor de la castellana i a confirmar la primacia de la valenciana sobre la castellana, tot i que aquest era el resultat que hom en podria esperar a tenor de l'argument prèviament adduït, segons el qual el valencià era més pur que el castellà a causa de la suposada absència d'elements aràbics (cfr. § 6). Encara que l'autor sembla deixar-les en pla d'igualtat fins a la sentència definitiva, el fet és que l'orde amb què apareixen al títol de l'opuscle les llengües considerades revela clarament quina era l'opció real i la gradació valorativa de Viciana: *Libro de las alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*.

4. LES AFECCIONS INTEL·LECTUALS

La primera part del Ms. d-III-2 de la biblioteca del monestir d'El Escorial, que arriba al foli 148 i reproduïx les versions de l'*Econòmica* i del *Llibre de virtuoses costums*, fetes per Martí de Viciana *el Vell*, i altres texts breus en català, és una font de primer orde per a l'estudi de la cultura dels Viciana i, en particular, del primer Viciana, ja que

es tracta d'una còpia familiar realitzada després de 1492 i abans de 1535. La segona part, que comença al foli 149 i fou relligada probablement després de 1535, només conté textos en llatí.

Encara que, al final de la dedicatòria a Damiata de la versió de l'*Econòmica*, Martí de Viciana li demanava que «tingau recort de mostrar[-ne la doctrina] o fer-la saber a vostres fills», potser l'única còpia familiar que se'n va fer fou la que degué encarregar Rampston, ja que el seu nebot Rafael Martí de Viciana aconseguí la susdita còpia, el 1535, no de son pare, sinó de sa tia Isabel Pasqual, ja viuda de Rampston. És al copista que s'ha d'atribuir indubtablement la redacció, en to impersonal, de la rúbrica de la dedicatòria a Na Damiata de la versió de l'*Econòmica*.

Al segle XVIII, Francesc Pérez Bayer va traure còpia de les dues versions de Martí de Viciana (ms. 13.208 de la Biblioteca Nacional de Madrid, titulat *Copia de varios manuscritos del Escorial*) i, a propòsit del segon text, el *Llibre de virtuoses costums*, que –recordem-ho– duu el nom del copista, Antoni Blai, va advertir que «parece la traducción de Martín de Viciana, según su phrase». Aquest segon text acaba al foli 121. Però entre el folis 122 i 148 es copien, segons el mateix Pérez Bayer, diversos textos breus, com el que comença *Los senyals del cel*, «a lo que parece del mismo Viciana». Caldria esbrinar per una anàlisi paleogràfica i lingüística si són imputables a Martí de Viciana o bé a Rafael Martí de Viciana. Eulàlia Duran (1980:419) els atribueix al governador. Perarnau (1983), que s'ha ocupat concretament del text titulat *Capítols fermats entre lo comte de Barchinona e la infanta dona Petronil-la, reyna d'Aragó* (folis 130v-131r), suggereix que va ser copiat pel cronista o per un secretari seu i que el text sobre la primitiva divisió de Catalunya (foli 123) va ser aprofitat pel cronista per al llibre tercer de la seua *Crónica*. Entre aquests textos històrics breus n'hi ha un sobre *La cerimònia que es fa com lo comte de Barchinona se va coronar a Saragossa* (foli 130) i un altre sobre la presó valenciana del rei Francesc I de França (1525). Això sembla apuntar cap al cronista. Però el mateix Perarnau ens fa veure alhora que els «textos diguem-ne històrics, dels folis posteriors a la còpia de les obres literàries catalanes, semblen transcrits ací a partir d'originals no gaire posteriors al 1430». Això ens remetria, en canvi, al governador i, si fos així, podria ser un indicatiu que l'avi ja compartia les afeccions historiogràfiques del nét.

Ja hem vist (cfr. § 3) que, al pròleg d'*Alabanzas*, Viciana ens informa que, a més de la *Crónica* i el *Libro de las alabanzas*, també havia «vertido [...] de valenciano en castellano» el «*Libro de nobleza et hidalguía, armas y blasones* y el *Libro de recreación de los días calurosos de julio*» i que, «después de haberlos copilado, en la versión de todos ellos tuve otro tanto trabajo solamente por hacerlos comunicables a muchas otras provincias», però no ens ha pervingut cap d'aquests textos. El primer opuscle l'integrà, possiblement en versió reduïda, en el segon llibre de la *Crónica* (32-40) sota el títol de «Tractado de las armas e insignias militares». Del segon, no en tenim la més mínima referència.

Hom podria relacionar el terme «recreación» del *Libro de recreación de los días calurosos de julio* amb el «deport» que apareix en l'*Obra feta sobre un deport de l'Albufera per lo reverend mossén Fenollar, prevere, i per lo magnífic mossén Joanot Escrivà, cavaller, Mestre Racional del molt alt rei en lo Regne de València*. Però d'aquesta darrera obra només coneixem el títol, ja que el manuscrit que la contenia, que a principi del segle XVIII encara figurava en la biblioteca del marquès de Villatorcas, hui no està localitzat. Hi ha raons per a sospitar que Viciana devia conèixer l'esmentada obra de Fenollar, gràcies a la seua estreta amistat amb Onofre Almudéver, col·lector i editor de les obres d'aquell i d'altres escriptors satírics valencians del segle XV i primera meitat del XVI. Una amistat que posen de manifest els tres sonets d'Almudéver que Viciana reproduïx al llibre segon («Armas, hechos, linajes y edificios») i «El lustre de linajes escogidos») i al llibre tercer («Armas, hechos, linajes y edificios» i «De reyes de Aragón la sacra historia») de la seua *Crónica*. En efecte, el 1561, Almudéver va publicar a València per primera vegada *La brama dels llauradors de l'horta de València contra lo venerable mossén Fenollar, prevere*, de Gassull, i va reeditar, per una banda, l'*Espill*, de Roig, i, per altra (cfr. § 3), *Lo procés de les olives*, bàsicament de Fenollar, i *Lo somni de Joan Joan*, de Gassull. Sembla, doncs, que Viciana coneixia bé la producció de Fenollar i no devia desconèixer el vessant lúdic de l'Albufera, per tal com a la *Crónica* (III, 120) no s'està d'assenyalar que «los reyes e grandes señores acostumbraban algun tiempo al año yrse a holgar e recrear a [la Albufera de] Sueca». Però la possible relació del *Libro de recreación* amb l'*Obra sobre un deport* l'hem de deixar, per ara, com una simple especulació, sense un fonament sòlid.

5. L'ACTITUD IDEOLÒGICA

Martí de Viciana *el Vell* viu una època d'admiració cultural d'Itàlia, potenciada per la presència napolitana del *Magnànim*. Una admiració que generalment es quedava només en la superfície de les formes, ja que, en quasi totes les manifestacions literàries, persistia un medievalisme ideològic pregon. El nostre Viciana és un personatge paradigmàtic d'aquesta situació: instrumentalitza els clàssics, que el prehumanisme italià havia posat de moda, per difondre uns valors ètics profundament conservadors. La versió llatina de l'*Econòmica*, d'Aristòtil, feta per Leonardo Bruni d'Arezzo (1369-1444) i la pretesa autoria de Sèneca sobre el *Llibre de virtuoses costums* (on Viciana es permet fins i tot s'adduir una citació de Lorenzo Valla) esdevenen, en la seua ploma, un reclam enganyós de modernitat. El nostre lletraferit exhibeix un escàs coneixement del llatí i es limita a seguir les tècniques habituals de qualsevol traductor-comentarista medieval. En el cas concret de l'*Econòmica*, les glosses moralitzants del traductor, basades en l'escolasticisme teològic i moral i carregades de tòpics misògins tradicionals, ultrapassen de molt l'extensió del text de la versió. No debades la *Lletra* que la precedeix remarca que el tractat «aprofita a exercir actes de virtut e fa apartar del home

infinides herors e mostra camí a fer-lo ésser rich» (ed. Ferrando 1982: 33). La seua obra literària, o paraliterària, no té cap altra perspectiva que la merament didàctica, sempre dins dels motles del cristianisme medieval, i no persegueix cap altra finalitat que la potenciació de l'orde social i moral heretat.

Des del punt de vista de la ideologia sociopolítica, les dues versions de Viciàna ens ofereixen poques pistes originals susceptibles d'observació i comentari. L'èmfasi en el problema «dels bandolers com de altra manera de gent» amb què s'inicia la *Lletra a dona Damiata* (cfr. § 1), suggereix quines devien ser les preocupacions principals del governador. Però la seua biografia, encara amb buits documentals importants, és suficientment il·lustrativa de l'actitud ideològica que hi subjau: la defensa de l'orde establert i l'adhesió a la monarquia encarnada per Joan II i Ferran II. Martí de Viciàna transmetrà als seus descendents com un autèntic tresor la lletra que, el mateix dia de la presa de la ciutat de Granada, li va adreçar Ferran II comunicant-li una efemèrides tan gloriosa.

Al segle XVI, la historiografia, parcialment depurada de l'acriticisme medieval i revestida d'una patina humanista, esdevé una arma ideològica eficaç al servei del poder i dels sectors dominants. Àulics o paraàulics, els historiadors cincentistes s'afanyen a construir i justificar els «estats-nació» incipients. La història exerceix alhora el paper didàctic que abans s'atribuïa als clàssics cristianitzables. El «Prólogo del auctor de la *Crónica* en comendación y alabanza de la escriptura histórica y de los provechos que se siguen de la lición d'ella», amb què Rafael Martí de Viciàna encapçala el llibre tercer de la seua *Crónica*, il·lustra a la perfecció les noves funcions que s'atribueixen a la història. En defensa d'ella, el nostre cronista invoca Ciceró, segons un tòpic de l'època, i així la història és presentada com a «testigo de los tiempos, luz de la verdad, maestra de la vida, vida de la memoria, mensajera de la antigüedad». Però, a més a més, «para todos los hombres en la historia hay ejemplos e reglas de bien vivir y para se guardar de lo contrario».

Per distanciar-se de la historiografia medieval, Viciàna s'afanya també a presentar-la com una ciència, basada en criteris d'objectivitat i veracitat i recolzada en documentació contrastada. En el mateix «Prólogo» es compromet a fer-ho així: «trabajaré cierto, y así lo prometo, de escribir verdades». I és, sens dubte, sota la seua inspiració que Almuðever, en el sonet laudatori que precedeix aqueix «Prólogo», posa l'èmfasi en la veritat que reivindica Viciàna:

Dejen pues la lición de historia vana,
freqüenten los lectores tal historia
y alaben nuestra patria valenciana.
Laureen al auctor de fama y gloria,
pues la verdad desenterró Viciàna
de cosas tanto dignas de memoria.

La seua condició de notari contribuí a impregnar la seua *Crónica* d'un to d'objectivitat. Els resultats, però, disten molt d'aquests bons propòsits. Viciano no va poder o no va voler distanciar-se de la seua història personal. Així, quant als pretesos orígens nobiliaris, no sols no va reconèixer que derivaven dels serveis prestats al rei pel seu avi, sinó que els va retrotraure al temps de Jaume I i a Borriana per tal de justificar els seus títols de noblesa, els seus drets senyorialis i el seu arrelament al país. Forner (1922:4) ja es va encarregar de desmentir la pretesa ascendència règia dels Viciano. És ben conegut que Rafael Martí de Viciano, que s'intitulava «magnífic senyor de Carabona» (alqueria del terme de Borriana), mantingué un llarg plet amb Borriana per la seua pretensió d'exercir-hi la «jurisdicció alfonsina». Encara que, el 1533, l'Audiència de València determinà que només tenia la possessió útil de la propietat, Viciano hi insistí fins que, el 1549, Borriana li negà els drets de la suposada jurisdicció alfonsina, el destituí del càrrec d'escrivà i l'expulsà de la vila. Endeutat i amargat, optà per vendre l'alqueria. D'altra banda, quant al tractament de les Germanies, tema del quart llibre de la *Crónica*, difícilment podem esperar d'ell la pretesa objectivitat i veracitat. El pare havia estat assassinat a Alcanyís en el context d'un moviment popular, el germà Rampston i ell mateix van estar involucrats fins a la medul·la en la repressió dels agermanats, i, com ha posat en relleu García Martínez (1983:157-221), és clarament esbiaixada la documentació adduïda, com també la interpretació que se'n deriva. L'animadversió als agermanats sura al llarg del llibre. No sols s'hi constata parcialitat en el tractament de la qüestió, sinó també silencis i tergiversacions clamorosos.

Com ha assenyalat Escartí (2003), Viciano tampoc no pot, ni vol, dissimular la intencionalitat política de la seua *Crónica*: involucrar les autoritats de la ciutat de València i la noblesa regnícola en el projecte de la monarquia hispànica. Viciano es manifestà sempre entusiasta davant el projecte imperial de Carles I i del seu fill Felip. És un entusiasme compartit per la immensa majoria dels intel·lectuals perifèrics de l'època, fins i tot pel catalaníssim Cristòfor Despuig. Però el nostre Viciano no ho va fer mai des de la perspectiva unitarista del Beuter de la *Primera parte de la Corónica* (1546). Per a un eclesiàstic com Beuter, que entre la publicació de la *Primera part* (1538) i de la *Primera parte* (1546) es desvincula un temps de València per a passar a Roma, el restabliment pels Reis Catòlics de la unitat política d'Hispania, que ja havia mantingut la monarquia visigoda, era un imperatiu cristià, amb un objectiu clar: potenciar l'Imperi encarnat pel màxim defensor de la cristiandat contra els turcs i protestants, Carles I d'Espanya i V d'Alemanya. En canvi, la perspectiva de Viciano era castellanitzant des del punt de vista lingüístic i ideològic, però teòricament compatible amb el criteri polític federatiu instituint pels Reis Catòlics. El seu pensament polític s'alinea així amb el del cardenal Joan Margarit, que presentà la federació de les corones d'Aragó i de Castella com el restabliment de la unió de la Hispania citerior i la Hispania ulterior, tan cara als humanistes, bé que sota el principi de la igualtat entre les parts. És només en aquest sentit que s'ha d'interpretar aquell comentari seu que «por el cual matrimonio [de Fernando II de Aragón i de Isabel de Castilla] se hizo la conjunción e agregación de las Españas citerior e ulterior» (*Crónica* III, 135).

Enfront d'aquesta perspectiva pluralista, defensada només des de la perifèria peninsular, la historiografia castellana del *xvi* invocà la unitat de la monarquia visigoda per a justificar una concepció assimilista de la nova monarquia, de signe òbviament castellà (Solervicens 1988). Com a bon coneixedor del nostre passat històric, Viciana adopta teòricament una concepció pluralista de «las Españas» –terminologia que utilitza en diverses ocasions, com quan dedica el llibre quart de la *Crónica* a Felip II de Castella–, que fa compatible amb la seua defensa de la nova monarquia hispànica, però no es pronuncia obertament contra la ideologia assimilista castellana, tal com fa Cristòfor Despuig. Ben mirat, l'assumeix implícitament. Només cal observar, per a comprovar-ho, la presentació que fa, al llibre tercer de la *Crónica*, de la línia successòria dels reis privatius de la Corona d'Aragó i dels sobirans de la casa d'Àustria.

Atesa l'estructura confederal de la Corona d'Aragó, la historiografia havia d'abordar el problema de la seriació dels reis homònims. Com que cada regne mantenia la seua personalitat jurídica, un rei com ara Alfons *el Magnànim* era conegut a Aragó com a Alfons V, a Catalunya com a Alfons IV i a València com a Alfons III. Ben sovint, el sobrenom ja esdevenia aleshores, i encara esdevé, una eixida còmoda i unitària. La constitució de la monarquia hispànica dels Reis Catòlics complicà encara més el tema. Luci Marineo Sícul, historiador sicilià al servei de Ferran *el Catòlic*, va optar en la seua *Crónica de Aragón* (1524) per descriure tota la línia successòria dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona amb una numeració global, de tal manera que Alfons *el Magnànim*, per exemple, és presentat com a «rey diecisiete de Aragón» i, simplement, «conde de Barcelona». La posició de Beuter és un poc ambigua. Com que la seua *Segunda parte de la Corónica* (1551) només arriba a la mort del «rey don Jaime», només podem deduir-la pel tractament que dóna als dos primers reis de la Corona d'Aragó, Alfons *el Trobador* i Pere *el Catòlic*: el primer monarca és presentat com a «XIII conde de Barcelona y primero rey de Aragón»; en canvi, el segon apareix només com a «Pedro *el Católico*».

Viciana adopta teòricament una posició aragonesista. Vegem-ho breument. En el llibre tercer de la *Crónica*, Viciana comença amb «la línea de los reyes de Aragón». En arribar a «don Remiro», comenta que «en el cual nos dejamos de proseguir la línea de los reyes porque en él acabó la línea masculina de los reyes de Aragón». El matrimoni de Ramon Berenguer IV de Barcelona i Peronella d'Aragó el duu a iniciar la història dels comtes de Barcelona. El fill i hereu d'ambdós, Alfons *el Trobador*, és presentat com a «don Alonso segundo de Aragón», el seu successor, Pere *el Catòlic*, com a «don Pedro segundo de Aragón», i així successivament, fent, doncs, cas omís de la seriació dels reis homònims que correspondria als sobirans comuns d'Aragó i de Catalunya a partir de la línia masculina (que així haurien d'haver estat anomenats Alfons I, Pere I, etc., respectivament). En altres paraules, Viciana substitueix la seriació dels reis homònims segons la línia masculina del Casal de Barcelona per la seriació corresponent a l'«estat» de la Corona d'Aragó de rang honorífic més alt, és a dir, al regne d'Aragó.

Només n'hi ha una excepció, la del rei Pere *el Cerimoniós* que, en lloc d'aparèixer seriat com a «don Pedro cuarto», segons la línia dels reis d'Aragó, és presentat com a «don Pedro tercero». García Martínez (1983:128) creu que és una equivocació de l'autor, però m'incline a pensar que és un tribut a la font que el cronista ha consultat, atés que aqueix rei –conegut precisament com a *el Cerimoniós*– sempre es nomenà a si mateix «Pere lo terç», és a dir, d'acord amb la línia de successió masculina, que el mateix Viciana havia invocat com a criteri de presentació dels sobirans catalanoaragonesos, a propòsit de Ramon Berenguer IV i Peronella d'Aragó. Encara que l'objectiu central de la seua *Crònica* és el regne de València i que coneix perfectament la numeració que els seus *Furs* atorgaven als nostres reis, Viciana, potser endut per una concepció jeràrquica de la monarquia, que prioritza els títols de rang més elevat, adopta la seriació aragonesa.

Tanmateix, el tractament que dóna Viciana als reis de la casa d'Àustria comuns a Aragó i Castella revela, en la pràctica, una posició políticament castellanitzant. És cert que Carles I és presentat com a «Carlos emperador V y gran rey de las Españas», és a dir, Viciana supedita el títol de rei al d'emperador, però quan dóna compte de tots els seus títols, situa el de Castella davant del d'Aragó, a pesar de procedir el títol castellà de la línia femenina (Isabel *la Catòlica*). Igual ocorre en donar compte dels títols el seu fill i hereu Felip d'Àustria, amb la particularitat que aquest és presentat com a «don Philippe segundo», òbviament referit a Castella, quan de fet li correspondria el de Felip I d'Aragó. Així doncs, Viciana introdueix factors polítics i ideològics en supeditar la Corona d'Aragó a la de Castella i en considerar el regne de València com un títol més dels nous monarques de la casa d'Àustria. Atés el seu projecte ideològic, no podia ser d'altra manera. Els fets s'imposaven, i Viciana només feia que justificar-los. Però no tothom a València acceptava de grat aquesta concepció ja obertament espanyolista. Així, el prevere Pere Joan Porcar, al seu dietari *Coses evengudes en la ciutat i regne de València* (1589-1628), es referia a Felip III de Castella, a propòsit de la seua mort, el 1621, en aquests termes: «aquest Felip III, rei de Castella, i II d'Aragó».

Ben mirat, l'actitud política de Rafael Martí de Viciana respon a la famosa concepció de Maquiavel: «*historia ancilla scientiae politicae*». Actualitzava així l'actitud que ja havia manifestat el seu avi.

6. LES IDEES LINGÜÍSTIQUES

Les idees lingüístiques del *Libro de las alabanzas*, basades en bona part en les que Beuter exposà al pròleg de la *Primera parte de la Corónica* (1546), han pesat decisivament en la literatura apologètica dels segles anomenats de «decadència» i han estat objecte de nombroses anàlisis i interpretacions. Això em permet de concentrar-me directament en alguns dels aspectes més discutits:

a) En relació al criteri de qualitat de la llengua (cfr. § 3), Vicià el basa en el grau de fidelitat lèxica al llatí i, per provar la superior bellesa de «la lengua valenciana, que es hija y factura de la latina por derecha línea y propagación» i que, «por consiguiente, es mejor y más aventajada que las otras lenguas de la latina en bajo», addueix una oració a Jesús de Natzaret, molt llatinitzant (*Alabanzas* 92-93). Tanmateix, no es veu amb cor de sentenciar la superioritat del valencià sobre el castellà, a pesar d'haver proclamat la fal·làcia de la seua *limpieza de sangre* lingüística: «jamás la lengua valenciana ha tomado ni usado de palabra alguna arábica, antes por ser el arábigo tan enemigo del cristiano, le tiene por muy aborrecido» (*Alabanzas* 76). En el fons, doncs, no creu en la pretesa superioritat lingüística del valencià, però seria injust no veure en la seua posició una certa resistència a una realitat que se li imposa i que, no obstant això, assumeix.

b) En relació a la filiació lingüística del valencià, Vicià exclou la tesi autoctonista i en situa els orígens al regne de València, en temps de Jaume I, però mira de diluir-ne la catalanitat bàsica. La València jaumina hauria estat «poblada de nueva gente cristiana, con diversas y no bien entendidas lenguas, porque había italianos, franceses, alemanes, catalanes, aragoneses, navarros, vizcaínos y castellanos», però «como el rey y los de su casa y corte y muchos de sus vasallos hablaban lengua de Provenza y de Limós, aquella como a más común prevaesció, pero no sin grande mixtura de otras lenguas y toda en junto fue nombrada lengua limosina» (*Alabanzas* 81). És probablement la primera justificació teòrica del llemosinisme ideològic. Els precedents més immediats cal cercar-los en Beuter. Contra la dilució de la catalanitat de Beuter reaccionà Cristòfor Despuig als seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, en posar en boca del cavaller valencià don Pedro: «Sí, que los valencians de acá de Catalunya són eixits i los llinatges que de acá no tenen principi, no els tenim per tan bons, i la llengua, de Catalunya la tenim».

c) En relació a la formació històrica del valencià, Vicià explica que la llengua llemosina s'hauria desenvolupat de manera distinta en cada un dels seus territoris i, en el cas del regne de València, se n'hi hauria format la variant més depurada, ja que, al llarg dels anys, els valencians «borraron y apartaron de su lengua todos aquellos vocablos bárbaros, toscos, impertinentes y groseros y formaron una lengua común para todo el reino, con la cual hablaron y hablan de presente. Esta lengua formaron de lo mejor que había de la limosina y, por lo que les faltaba, recorrieron a las tres lenguas más excelentes de todas las del mundo»: l'hebrea, la grega i la llatina (*Alabanzas* 82). La formulació tenia un precedent autòcton en una ben coneguda frase de la dedicatòria del *Regiment de la cosa pública* (editat a València el 1499) als jurats de València, suposadament d'Eiximenis: «Aquesta terra [valenciana] ha llenguatge compost de diverses llengües que li són entorn, e de cascuna ha retengut ço que millor li és, e ha lleixats los pus durs e los pus mal sonants dels altres, e ha presos los millors». Però a diferència d'Eiximenis, Vicià eludeix el reconeixement de l'ascendència catalana

del valencià, que Beuter, en canvi, sí que havia explicitat en aquests termes: «Como parece claro en la lengua nuestra valenciana que, nasciendo de la catalana, parece diversa d'ella, y mucho más la mallorquina, que también de ella nació, y aun la mesma catalana, que de la francesa nació». Gaspar Escolano, a la *Década primera de la historia de la ciudad y reino de Valencia* (1610, cap. 14), sintetitza d'aquesta manera les idees de Beuter i de Viciano: «en limar y perficionar la propia [lengua] se han dado [los valencianos] tan buena maña, que con ser la mesma que la catalana, se ha quedado ésta en montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil», tòpic que serà repetit per quasi tots els apologistes valencians fins al segle xx.

d) En relació a les característiques fonètiques i morfològiques del valencià, Viciano repeteix literalment les paraules de Beuter: «ha concedido Dios a Valencia una lengua polida, dulce y muy linda, que con brevedad moderada exprime los secretos y profundos conceptos del alma y despierta el ingenio a vivos primores, donde le resulta un muy esclarecido lustre» (*Alabanzas* 82). Miguel de Cervantes no devia desconèixer la frase, ja que, al capítol VII de la seua novel·la *Persiles y Segismunda*, també qualifica el valencià com a «graciosa lengua, con quien sólo la portuguesa puede competir en ser dulce y agradable». Viciano encara afegeix: «Esta lengua se sirve de la e, que es segunda vocal, y de la s, que son las más dulces del alfabeto, y es consideración muy principal para la perfección de la lengua que sea dulce y no áspera» (*Alabanzas* 82). També en això el nostre cronista es fa eco de Beuter, per a qui el valencià té «aparejadas muchas letras de e... y muchas de s». Colón (2002) suggereix que, amb la e, es fa referència al contrast entre mots valencians com *quatre* i *cante* i mots castellans com *cuatro* i *canto* i que, amb la s, es fa referència a la distinció entre la s sorda i la s sonora, practicada pel valencià general. Si tenim en compte que la doctrina de Viciano és deutora de Beuter i que aquest la formulà després de passar alguns anys a Roma (inicialment al servei del cardenal Enric de Borja), en contacte amb humanistes (qui sap si amb Juan de Valdés, l'autor del *Diálogo de la lengua*) i en una situació immillorable per a contrastar el seu valencià amb el castellà i l'italià, no descartaria que la referència a la e es pogués relacionar també amb la formació del femení plural (val. *dones*, it. *done*, cast. *donas*). Escolano (1610) no ens ajuda gaire a aclarir-ho: «Hácela suave y blanda lo mucho que se sirve de la e y la s en su pronunciación; tanto, que son notados los valencianos que pronuncian la s por la c». D'altra banda, segons Viciano, «el valenciano tiene aguda y penetrativa lengua y pronuncia muy claro, porque se ayuda de los dientes y labios en su habla». Potser en tot això hi ha uns precedents poc coneguts, dels quals poden ser un pàl·lid eco les afirmacions de Juan de Valdés a l'esmentat *Diálogo de la lengua* (1536): «La lengua catalana diz que era antiguamente lemosina, que es agora languadoc; hase apurado tomando mucho del latín, sino que no le toma los vocablos enteros, y tomando algo del francés puro, y también del castellano y del italiano. La valenciana es tan conforme a la catalana, que el que entiende la una entiende

casi la otra, porque la principal diferencia consiste en la pronunciación, que se llega más al castellano, y así es más inteligible al castellano que la catalana».

e) En relació als vincles entre la llengua de València i la de Catalunya, Viciana prescindeix, com ja ha estat dit (cfr. § 2), de l'esment del català. De fet, entre les diverses «lenguas españolas» només cita el castellà, l'aragonés i el valencià i oblida el gallec. Potser influït per Viciana, perquè oblida també el català, però afegint les llengües que coneixia de prop, Ximénez Patón considera, a *Elocuencia española en arte* (1604), l'existència de cinc llengües espanyoles: la castellana, la valenciana, l'asturiana, la gallega i la portuguesa (Colón 2002). Crec que l'omissió del català s'ha d'interpretar en el sentit que ja he exposat més amunt (cfr. § 2): com que el valencià és l'expressió més depurada de la llengua catalana, aquesta mereix ser coneguda amb el nom de llengua valenciana. La clau per a interpretar aquesta formulació ens la dona Escolano (1610): «Esta lengua [lemosina] se comenzó a hablar en la ciudad y reino de Valencia y, con el curso del tiempo, se fue adelgazando, de suerte que, arrimando al-gunos vocablos groseros, que hoy día se quedan a la catalana, poniendo en su lugar de la latina los que bastaban, acepillando los que tenían mal sonido y escabrosidad y generalmente escogiendo una dulce forma de pronunciar, sin el horror y desabrimiento con que usan d'esta lengua en las provincias que la conocen por natural, ha venido a tener nombre de por sí y llamarse lengua valenciana y a merecer asiento entre las más dulces y graciosas del mundo». Com podem observar, Escolano parteix de l'existència d'una sola llengua («esta lengua»), que a Catalunya, on rep el nom de catalana («en las provincias que la conocen por natural»), es pronuncia –en realitat a la Catalunya oriental– amb neutralització d'àtones i obertura de la *e* tònica derivada de la tancada del llatí vulgar (amb «mal sonido y escabrosidad»). Ja hem vist (cfr. § 2) que Joan Baptista Ballester, unes quantes dècades més tard, ampliarà encara més aquesta perspectiva.

f) En relació al model de llengua, Viciana s'inclina, com els humanistes de l'època, pel *sermo urbanus* de València, encara que rebutja l'anomenada pronúncia apitxada que s'hi anava consolidant (Rafanell 2000:48-49). Això mateix diu de l'aragonés i del castellà. El bon aragonés és només el que es parla a Saragossa. En el cas de Castella, és en la cort i en les ciutats més importants on «se habla la perfecta lengua castellana muy galana, cortesana y graciosa y muy esmerada y estimada por todos los reinos y provincias del mundo, por ser muy inteligible y conversable» (*Alabanzas* 75). La correcció i elegància de la llengua no afectava només la llengua escrita, sinó l'oral. I això ens remet, indefectiblement, a la doctrina de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, fetes, segons el seu compilador, a juí de mossén Bernat Fenollar i de mossén Jeroni Pau.

7. A TALL DE CONCLUSIÓ

Els profunds canvis polítics, econòmics i socials que experimentaren els regnes de l'antiga Corona d'Aragó en el pas de la tardor medieval al Renaixement van condicio-

nar de tal manera la ideologia, l'actitud lingüística i les pautes culturals dels sectors dominants valencians que un Martí de Viciano *el Vell* a penes podria reconèixer-se en el seu nét Rafael Martí. I, tanmateix, l'un i l'altre, en exercir de moralista pseudohumanista i d'historiador-polític respectivament, no van deixar d'expressar els interessos d'aqueixos mateixos sectors.

En efecte, Viciano *el Vell* adoptà les pautes de la noblesa lletraferida del XV en recórrer als clàssics grecollatins per a revestir de *modernitat* humanista els valors dominants. Si fos, com sembla, d'origen aragonés, el seu recurs a la llengua del regne de València, responia, encara al seu temps, a una opció d'integració social plenament assumida. Malgrat la nova situació política que comportà la vinculació entre la Corona d'Aragó i la de Castella, el nostre governador no va veure cap necessitat de subratllar la seua identitat valenciana amb el recurs al nom privatiu de la llengua. Li bastava el nom de «romanç». Al capdavall, pesaven més els seus vincles de fidelitat al rei que no al Regne. I, no cal dir-ho, al seu temps era inconcebible plantejar-se una apologia de la seua llengua, encara que la del rei fos el castellà.

Rafael Martí de Viciano viu un context totalment diferent. Utilitza la història per a convèncer els seus conciutadans de la superioritat política de la monarquia hispànica sobre l'entrançable patriotisme local. La pretesa objectivitat de la seua *Crònica* és només aparent: allò que importava era la difusió del projecte polític de Carles I i de Felip II de Castella. El seu tractament dels títols que concorrien en els nostres sobirans i de les llengües d'Espanya posa de manifest la dificultat de defensar la doble lleialtat patriòtica i lingüística que sembla deduir-se del seus elogis del Regne i de la seua llengua. En la seua escala de valors no sols primava la fidelitat al rei, sinó també l'admiració per la llengua de la nova monarquia. L'èmfasi en el particularisme onomàstic s'ajustava bé a un estat d'opinió ja molt consolidat aleshores. Tanmateix, la dilució del paper de Catalunya i de la seua llengua en la conformació política i lingüística del regne de València no era únicament una manifestació de patriotisme local, ans responia a una estratègia ideològica tendent a assegurar la integració del Regne en el projecte hispànic.

Deixant a banda la consideració que ens mereixen les opcions de tota mena dels nostres Viciano lletraferits, cal reconèixer que les seues aportacions intel·lectuals han contribuït a preservar parcel·les importants de la nostra memòria col·lectiva.

ANTONI FERRANDO
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AADD (2003), *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciano en el V Centenari del seu naixement 1502-2002*. Borriana, Ajuntament de Borriana / Biblioteca Valenciana (Generalitat Valenciana).
- BADIA, A. M. (1994), «La preocupació per la llengua entre els segles xv i xvi», en *Acte acadèmic amb motiu de la investidura de doctor honoris causa de l'Excm. Sr. Antoni M. Badia i Margarit*. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, pp. 21-33.
- CORBALÁN DE CELIS, J. (2003), «El testamento del gobernador Martí de Viciano el Viejo y otros datos para la historia de Burriana», dins AADD, *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciano*, pp. 49-62.
- COLÓN, G. (2002), «Estudi preliminar» a Rafael Martí de Viciano, *Libro de las alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. Borriana, Ajuntament, pp. 9-30.
- DOÑATE SEBASTIÀ, J. M. (1965), «Aportación al estudio de los Viciano», *Saitabi*, XV, pp. 59-67.
- DURAN, E. (1980), *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 15, s. v. Viciano, Martí de, p. 419.
- (1991), *Sobre la mitificació dels orígens nacionals de Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- ESCARTÍ, V. J. ed. (1995), Pere Antoni Beuter. *Cròniques de València*. Edició facsímil de la primera i la segona part (1538 i 1610) [*Crònica*]. Introducció de V. J. Escartí. València, Consell Valencià de Cultura.
- (2003), «Intencionalitats polítiques en les cròniques de Pere Antoni Beuter i de Rafael Martí de Viciano», dins *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciano*, pp. 205-218.
- ESPÍN, M. A. (1994), «L'escriptor borrianenc Martí de Viciano, un apòlogista valencià del segle xvi», *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament, pp. 273-285.
- FERRANDO, A. ed. (1982), Martí de Viciano. *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil [Econòmica]*. Barcelona, Edicions del Mall.
- FERRER, M. R. i BULLÓN, J. M. eds. (1985-1990), Martí de Viciano, *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, llibres III (2 vols.) i IV. Borriana, Ediciones Históricas-Artísticas.
- FORNER TICHELL, V. (1922), *Familia de los Viciano (estudios histórico-críticos)*. València, Hijo de F. Vives Mora. Reedició: Ajuntament de Borriana, 2002.
- FUSTER, J. (1989), *Llibres i problemes del Renaixement*. València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GARCÍA EDO, V. (1988) «Uns documents inèdits sobre Rafel Martí de Viciano i la seua família», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament, pp. 201-213.

- GARCÍA MARTÍNEZ, S. ed. (1972-1983), Martí de Vicians, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia* [Crónica]. 5 vols. València, Universitat de València.
- GUINOT, E. (1999), *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols. València, Eliseu Climent Editor.
- IBORRA, J. coord. (2002), *Rafael Martí de Vicians (1502-1582)* dins *Saó*, Monogràfic, 32 (maig 2002).
- IBORRA, J. ed. (2002), Martí de Vicians. *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*. València, Universitat de València.
- MARTÍNEZ, T. (1990), «Remarques a l'edició de dues traduccions de Martí de Vicians», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 1, pp. 87-94.
- PERARNAU, J. (1983), «Les condicions de la unió d'Aragó i Catalunya en un manuscrit del valencià Rafael Martí de Vicians», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2, pp. 357-361.
- RAFANELL, A. (2000), *El català modern*. Barcelona, Empúries.
- RIERA, J. ed. (1987), Sèneca. *Llibre de virtuoses costums*. Traducció de Martí de Vicians. Barcelona, Edicions del Mall.
- RODRÍGUEZ CONDESA, J. (1911), *Rafel Martí de Vicians (Estudi bio-bibliogràfic)*. València, F. Vives Mora. Reedició, amb pròleg i actualització del text per Josep Palomero: Borriana, Ajuntament, 2003. Edicions del Mall.
- SÁNCHEZ GOZALBO, À. (1963), *Els Vicians i la nostra literatura*. València, Publicacions dels Cursos de Llengua i Literatura Valenciana de Lo Rat Penat.
- SOLERVICENS, P. (1988), *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser*. València, Tres i Quatre.
- VICIANA, R. M. (1564-1566), *Chrónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*. València / Barcelona. [Facsimil de Librerías París-Valencia, 1980].
- (2002), *Libro de las alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana* [Alabanzas]. Edició facsimil de 1574 [València, Juan Navarro]. Estudi preliminar de Germà Colón. Edició i transcripció de Joan Verdegall. Borriana, Ajuntament.